

УДК 658.114.5

Міненко М. А.,

д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту,
Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ПЕРВИННИХ ТОВАРИСТВ НІМЕЧЧИНИ

Досліджено різні підходи до трактування змісту принципів побудови первинних товариств Ф. Райффайзена. Охарактеризовано принципи, що використані при формуванні й організації діяльності промислових товарних та обслуговуючих кооперативів Г. Шульце-Делітча. Концептуально проведено порівняльний аналіз розглянутого організаційно-економічного інструментарію на предмет можливості використання в сучасних умовах господарювання. Акцентовано увагу на ролі В. Хааза у розбудові кооперативного середовища Німеччини з використанням його бачення основоутворюючих засад функціонування первинних товариств. Узагальнено особливості еволюційного розвитку первинних товариств Ф. Райффайзена, Г. Шульце-Делітча, В. Хааза і зазначено, що розроблені та реалізовані на практиці принципи побудови вплинули на формування фахового інституційно-спроможного соціально відповідального середовища, яке сприяє економічній і продовольчій безпеці та сталому розвитку суспільства.

Ключові слова: первинні товариства Німеччини, принципи побудови, Ф. Райффайзен, Г. Шульце-Делітч, В. Хааз, розвиток кооперативного руху, формування якісно нового середовища.

ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ ПЕРВИЧНЫХ ТОВАРИЩЕСТВ ГЕРМАНИИ

Міненко М. А.

Исследованы различные подходы к трактовке содержания принципов построения первичных товариществ Ф. Райффайзена. Охарактеризованы принципы, используемые при формировании и организации деятельности промышленных товарных и обслуживающих кооперативов Г. Шульце-Делитча. Концептуально проведен сравнительный анализ рассматриваемого организационно-экономического инструментария на предмет возможности использования в современных условиях хозяйствования. Акцентировано внимание на роли В. Хааза в развитии кооперативной среды Германии с использованием его видения основоформирующего базиса функционирования первичных товариществ. Обобщены особенности эволюционного развития первичных товариществ Ф. Райффайзена, Г. Шульце-Делитча, В. Хааза и указано, что разработанные и реализованные на практике принципы повлияли на формирование фаховой институционально способной социально ответственной среды, способствующей экономической и продовольственной безопасности и устойчивому развитию общества.

Ключевые слова: первичные товарищества Германии, принципы построения, Ф. Райффайзен, Г. Шульце-Делитч, В. Хааз, развитие кооперативного движения, формирования качественно новой среды.

PRINCIPLES OF CONSTRUCTION OF PRIMARY SOCIETIES OF GERMANY

Minenko M.

Different approaches to interpretation of a content of principles, that establish a primary societies by F. Raiffeisen have been analyzed. Principles by G. Schulze-Delitch, which were used in formation and organization of industrial commodity and service cooperatives characterized. Reviewed organizational and economic tools for determination an opportunity of application to modern economic conditions were conceptually conducted through comparative analysis. Attention is focused on a role of V. Haaz in building of cooperative environment in Germany via his vision of main operational principles of primary societies. Evolutionary features of primary societies by Raiffeisen F., G. Schulze-Delitch, V. Haaz were generalized, stated the principles of formation, which were developed and put into practice and impacted on formation of professional institutionally capable socially responsible environment that facilitates economic, foodstuffs security and sustainable development of society were overview.

Keywords: primary company in Germany, principles of construction, F. Raiffeisen, G. Schulze-Delitch, B. Haaz, development of the cooperative movement, formation of a qualitatively new environment.

Постановка проблеми. Сучасні підходи до побудови соціально орієнтованої ринкової економіки вимагають від учасників цього процесу використовувати позитивний досвід країн, що є лідерами в різних сегментах господарювання. В аграрно-промисловій сфері та торговому секторі економіки Європейського Союзу одне з провідних місць займає Німеччина. Такий успіх, на думку автора, пояснюється основами побудови сільськогосподарських, товарних та обслуговуючих первинних товариств, започаткованих Ф. Райффайзенем, Г. Шульце-Делітчем, В. Хаазом. Саме ці особистості розробили і почали використовувати на практиці інструментарій, що сприяв розвитку інтеграційних формувань, які з часом трансформувалися в сучасні громадські об'єднання. Таким організаційно-економічним інструментарієм слугують принципи створення і діяльності вище зазначених кооперативів. Українському виробнику і надавачу послуг доцільно знати переваги та недоліки еволюційного розвитку товариств Німеччини та вміти ефективно використовувати напрацьовані принципи для побудови результативної національної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі розвитку кооперативів (первинних товариств) Німеччини приділили увагу відомі вчені, такі як М.І. Туган-Барановський, А.В. Ткач, М.Ф. Шкляр, А.І. Крашенінніков, А.П. Макаренко, С.Б. Коваленко, З.Н. Козенко та інші. Так, видатний вчений М.І. Туган-Барановський дослідив історичні аспекти становлення кооперативів В. Хааза, Ф. Райффайзена і Г. Шульце-Делітча, широко розкрив питання об'єднання кредитних кооперативів у союзи і зробив порівняння їх з кооперативами Імперського союзу Німеччини [7]. А.В. Ткач висвітлив розвиток кооперації у сільськогосподарській сфері та розглянув кооперативний банківський сектор Німеччини [6]. М.Ф. Шкляр достатньо змістовно охарактеризував принципи, що покладено в основу створення і функціонування товариств Ф. Райффайзена і Г. Шульце-Делітча [8]. А.І. Крашенінніков і А.П. Макаренко провели аналіз певних історичних дат становлення кооперативів Німеччини [3, 4]. С.Б. Коваленко і З.Н. Козенко узагальнили цілі, які ставили перед собою Ф. Райффайзен і Г.

Шульце-Делітч створюючи нові інституційні формування [2]. Водночас питанням комплексного порівняння принципів створення і діяльності первинних товариств Ф. Райффайзена, Г. Шульце-Делітча і В. Хааза не було приділено достатньо уваги. Вирішенню саме цієї мети присвячене наше дослідження.

Основні результати дослідження. Основними принципами діяльності товариств у Німеччині, що започатковані Фрідріхом Вільгельмом Райффайзеном і які трансформувалися у сьогодення, є наступні:

- солідарна відповідальність членів товариства щодо забезпечення гарантії повернення отриманого кредиту усім своїм майном (необмежена відповідальність). Цей принцип спонукає учасників формування з великою активністю відноситися до діяльності об'єднання, контролювати його роботу, пропонувати нові ідеї, вносити пропозиції й зауваги, коригувати функціональні напрями, а також формувати громадську думку на користь добросовісного повернення кредиту. Такий рівень відповідальності змушує ретельно, враховуючи особисті якісні характеристики, визначати нових кандидатів до вступу в товариство;

- відсутність вступних пайових внесків учасників і отримання початкового капіталу на основі благодійності, а потім накопичення невеликих сум за рахунок можливих вкладів членів, позичок приватних осіб, кооперативних та інших установ (безпайовий початок діяльності). Це один із головних принципів, що створює умови для вступу до товариства осіб, які не мають великих прибутків але бажають об'єднатися з метою розширення своїх можливостей;

- відсутність дивідендів (не розподіл прибутку). Достатньо специфічний принцип, який гарантує рівноправність і справедливість щодо можливості отримання не прямих колективних прибутків (навіть за умови якщо ти нічого для цього не зробив), а персоніфікованих – залежно від того, як ти зумів особисто для себе використати свою безпосередню участь у роботі товариства;

- зарахування частини прибутку товариства, як результату його колективної діяльності, у резервний фонд (створення резервного фонду). В різних галузях виробництва, в різні часи є потреба у грошах. Для одного і того ж суб'єкта господарювання ця потреба не однакова протягом року. Це стосується головним чином сільського господарства, де найбільша необхідність у коштах на весні, а головний прибуток можна отримати восени. Частково в такій ситуації знаходяться підприємства переробної і харчової промисловості, що працюють на сезонній сировині. Крім того в окремих областях може виникнути гостра потреба у грошах, що пов'язано з неврожаєм внаслідок природних катаклізмів. Саме за рахунок реалізації цього принципу товариства, через свої центральні органи, можуть регулювати грошові потоки, переводячи їх із місць накопичення у місця де відчувається їх нестача;

- створення неподільного фонду. Відповідно до цього принципу, товариство частину своїх коштів акумулює у вигляді фонду, що не підлягає розподілу. Ці кошти використовуються, у разі реорганізації або ліквідації товариства, на діяльність нового;

- достатньо обмежений район функціонування товариства, що спонукає його правління знати своїх членів персонально (локалізація діяльності товариства). При цьому достатньо повно враховуються ресурсні можливості, стратегічні й тактичні потреби учасників об'єднання, а також створюється підґрунтя для побудови довірливих і прозорих стосунків.

Разом із тим це не гальмує розвиток мережі кооперативів, побудови ступеневої системи їх взаємодії та управління, раціональний і ефективний рух ресурсів;

- заборона участі членів одного товариства у роботі іншого кредитного формування (централізація участі). Таким чином створюються умови, що мінімізують можливі зловживання зі сторони недобросовісних учасників ринку, а також відбувається певна систематизація взаємовідносин як по горизонталі, так і по вертикалі управління;

- надання позик переважно на господарчі потреби тільки членам товариства (універсальний характер діяльності). Ресурси, які направляються на збагачення капіталів господарства і диверсифікацію напрямів його роботи, а не на проїдання, постійно укріплюють виробничі потужності, дають можливість робочій силі більше розвивати свою ефективність і збільшувати прибуток. Це призводить до гарантії погашення отриманого кредиту. Крім того правління, яке надає кредит, знає ресурсний потенціал позикоотримувача і шляхи використання ним коштів, його особисті характеристики, має можливість достовірно спостерігати за господарчою діяльністю;

- своєчасність повернення позики і відсотків по ній у касу товариства. Це гарантія стабільності функціонування об'єднання, прозорості й довірливості стосунків між його учасниками, можливість планування та реалізації стратегічних і тактичних завдань;

- визнання праці членів правління почесною і безоплатною, що забезпечує мінімізацію витрат на управління товариством (безоплатність праці керівників). Намагаючись надавати дешеві позики, товариство повинно максимально оптимізувати роботу свого апарату, а також мінімізувати ресурси на його утримання. Одним із основних кроків до цього – безоплатність роботи і посилення вимог як до позикоотримувача, так і до позикодавця. Саме тому призначення кредиту є виробничим, розмір має відповідати потребі але не перебільшувати можливості позикоотримувача. Термін користування кредитом повинен не перебільшувати 6 місяців. При цьому основними видами його забезпечення визначено:

- під особисту довіру позикоотримувача;
- під поручительство іншого члена товариства;
- під заставу продуктів або скота;

- співрозмірність пасивних і активних операцій товариства (довготермінове кредитування, визнання необхідності державної підтримки). Передбачається, що основний капітал товариства має складатися з пайових внесків його членів, але згідно принципу Ф. Райффайзена, він традиційно формується за рахунок боргу у вигляді довготермінового кредиту, який рівномірно покривається щорічними перерахуваннями від прибутку товариства. За таких умов формування основного капіталу товариства, протягом років, повинно трансформуватися у створення зростаючого публічного капіталу об'єднання, за результатами його роботи, в цілому, і кожного його учасника зокрема. Крім того для таких цілей розглядається можливість у необхідності отримання державної підтримки.

Розглянутий перелік і змістовна частина принципів Ф. Райффайзена достатньо повно розкриває організаційну і економічну сутність процесу створення і діяльності товариств. Разом із тим варто зауважити: основний акцент робиться на ключові підходи щодо встановлення грошових взаємовідносин між учасниками і створення дієвого фінансового механізму функціонування інституцій. Все це у сукупності дає можливість забезпечити стійкі,

взаємовигідні, захищені від можливих ризиків дії, спрямовані на виконання поточних завдань і досягання стратегічних цілей.

Проводячи паралель з переліком вище проаналізованого, слід зазначити, що М.Ф. Шкляр у підручнику «Економіка кредитних кооперативів» обґрунтував дев'ять принципів Ф. Райффайзена і представив їх під своїм кутом зору, а саме [8]:

- формування капіталу кредитних кооперативів на безпайовій основі. Створюючи свої кооперативи, Ф. Райффайзен розумів, що вимога про внесення значного за розміром паю буде неприйнятною для переважної більшості селянських господарств, що потребують грошової допомоги;

- спільна позика коштів об'єднаних у товариство селян під кругову поруку і забезпечення взятого кредиту всім майном членів кооперативу. Значення цього принципу полягає в тому, що кредитний кооператив міг брати в міських банках набагато більші кредити ніж окремо взятий селянин;

- виробниче призначення позик, що видаються кредитним кооперативом. Ф. Райффайзен вважав, що кредитний кооператив не може видавати своїм членам споживчі позики. На його думку, невиробниче використання позик членом кооперативу значно збільшує ризик непогашення кредиту;

- видача позик тільки членам кредитного кооперативу. Кредитний кооператив не може видавати позики невідомим позичальникам, які не перебувають у кооперативі. Що ж до членів кооперативу, то вони добре відомі один одному і несуть за зобов'язаннями кооперативу солідарну відповідальність;

- район діяльності кредитного кооперативу повинен бути відносно невеликим. Тільки за дотримання цього принципу кредитний кооператив буде в змозі контролювати виробниче використання членами отриманих кредитів;

- почесність і безоплатність адміністративної роботи в кредитних кооперативах. Члени кредитного кооперативу прагнуть отримувати в ньому дешевий кредит. Одним із способів його здешевлення є скорочення адміністративних витрат в кооперативі;

- селянин міг бути членом тільки одного кредитного кооперативу. Членство в двох або більше кооперативах не допускалося через неминучу втрату тісного особистого зв'язку між кооперативом і його членами;

- відповідність пасивних і активних операцій кредитних кооперативів. Особливість сільськогосподарського виробництва пов'язана з повільним обігом капіталу в агропідприємствах. У зв'язку з цим члени кредитних кооперативів зацікавлені в отриманні від них довгострокових кредитів;

- виплата дивідендів членами кооперативу не проводиться. Весь дохід кооперативу йшов на формування резервного фонду, а так як члени не брали участі в утворенні обігового капіталу товариства, то вони не могли претендувати на право участі в прибутках.

Співставляючи два різних підходи щодо трактування переліку і змісту принципів Ф. Райффайзена, приходимо до висновку, що загалом вони відображають філософію їх розробника, а в окремих частинах більш детально характеризують суть можливого використання. Попри все, проаналізовані принципи є основою для створення і функціонування товарних і обслуговуючих кооперативів Ф. Райффайзена, включаючи аграрні, а також для банків Райффайзен.

Водночас, на сучасному етапі розвитку економічних відносин, Група Райффайзен центральний банк (РЦБ) адаптувала окремі принципи свого засновника до вимог сьогодення і до особливостей функціонування фінансових установ. Серед головних принципів Групи РЦБ варто відмітити наступні [5]:

- майбутнє не можливе без минулого;
- ми прийшли на довго;
- успіх наших клієнтів є показником нашого власного успіху;
- з нами кращі стають ще кращими.

При цьому сьогодні банківські установи Ф. Райффайзена характеризують такі ознаки, як спрямованість на клієнта, місцева інтеграція, соціальна відповідальність та солідарність. Така стратегія дозволяє пропонувати послуги найвищої якості й в той же час вносити значний вклад у розвиток окремих національних економік.

У свою чергу запропоновані Г. Шульце-Делітчем принципи з часом також не втратили свого значення і зараз достатньо продуктивно використовуються при побудові й організації діяльності промислових товарних і обслуговуючих кооперативів та народних банків. На думку М.Ф. Шкляра, основоположні принципи діяльності кредитних кооперативів, розроблені Г. Шульце-Делітчем, зводилися до наступного [8]:

- кредитний кооператив являє собою об'єднання міських ремісників з метою забезпечення отримання коштів, необхідних для задоволення виробничих потреб. Основними критеріями прийому в члени кооперативу Г. Шульце-Делітч вважав працездатність і сумлінність працівників. Якщо сумлінний працівник потрапив у важке матеріальне становище, то він міг скористатися послугами кооперативу. Г. Шульце-Делітч взагалі виключав можливість участі непрацездатних осіб у діяльності кооперативу;

- обіговий капітал кооперативу формується за рахунок вступних і пайових внесків членів, резервного капіталу, вкладів і позик. Розмір обігового капіталу, тобто сума заощаджень і вкладів, визначався числом членів та їх потребою в кредиті;

- членом кооперативу могла стати особа, яка внесла вступний і пайовий внески. Саме за рахунок цих внесків формувався початковий капітал кооперативу. Розстрочка зі сплати внесків не допускалася;

- кооператив видавав кредити тільки членам-пайщикам. Цей принцип відповідав ідеї організації кооперативного кредиту, яка передбачала, що у кооператив об'єднуються особи, які добре знають один одного, тому позики можуть видаватися без застави – під особисту довіру членів кооперативу;

- район діяльності кредитних кооперативів не обмежувався. На думку Г. Шульце-Делітча, великий район діяльності кооперативу означав би зміцнення їх спроможності;

- члени кооперативу несуть обмежену відповідальність за його зобов'язаннями. У разі пред'явлення фінансових претензій до кооперативу, його члени відповідають за ним тільки в розмірі свого паю;

- на пайовий внесок за підсумками річної діяльності кооперативу нараховувалися дивіденди. Їх розподіл здійснювався пропорційно розміру паїв членів кооперативу;

- члени правління кооперативу отримували за свою роботу грошову винагороду. Будь-яка праця, на думку Г. Шульце-Делітча, повинна бути оплаченою.

Для аналітичної оцінки вище розглянутих принципів Ф. Райффайзена і Г. Шульце-Делітча згрупуємо їх та представимо у вигляді порівняльної таблиці (табл. 1).

Із переліку, який відображено в таблиці видно, що принципи Фрідріха Вільгельма Райффайзена і Франца Германа Шульце-Делітча корисні й сьогодні та залишатимуться в основі подальшої стратегічної розбудови сучасних інтеграційних утворень на різних управлінських рівнях. При цьому потрібно пам'ятати, що Ф. Райффайзен, фактично, розробив принципи функціонування сільських кредитних кооперативів. Його ідейна платформа спочатку базувалася, в основному, на теоретичних поглядах Г. Шульце-Делітча. Попри це рівень економічного розвитку дрібних селянських господарств – іншої соціальної групи, ніж заможні міські ремісничі господарства. Саме це спонукало Ф. Райффайзена переглянути принципи функціонування Г. Шульце-Делітча і запропонувати нові принципи, адаптовані до психологічних, соціальних, організаційних та економічних особливостей жителів сільської місцевості.

Таблиця 1. Порівняльна таблиця принципів створення і діяльності первинних товариств за Ф. Райффайзенем та Г. Шульце-Делітчем

Принципи створення і діяльності первинних товариств	
За Ф. Райффайзенем	За Г. Шульце-Делітчем
без пайовий початок	пайовий початок
не розподіл прибутку	розподіл прибутку співрозмірно до паю
визнання необхідності державної підтримки	невтручання держави
довготерміновість і короткотерміновість кредитування	короткотерміновість кредитування
почесність і безоплатність адміністративної роботи	оплата праці адміністрації кооперативу
заборона участі в інших кооперативах	можливість участі у кількох кооперативах
універсальний характер діяльності	обмеження діяльності кредитних кооперативів тільки кредитними функціями
необмежена відповідальність	обмежена відповідальність членів кооперативу по його зобов'язанням

Джерело: сформовано автором за результатами дослідження

Розглядаючи і порівнюючи принципи, започатковані Ф. Райффайзенем і Г. Шульце-Делітчем та, не оцінивши вплив на розвиток кооперативного руху особливостей, якими керувалися товариства, що входили до складу Імперської спілки сільськогосподарських товариств Німеччини, першим президентом якої був Вільгельм Хааз, ми не зможемо об'єктивно встановити причини ефективності цього процесу з кінця дев'ятнадцятого століття до сьогодення.

У зв'язку з цим варто ще раз підкреслити, що ортодоксальність принципів Ф. Райффайзена призвела до певної фінансової неспроможності товариств, які догматично їх використовували. Саме цей факт став причиною приєднання товариств Ф. Райффайзена до Імперської спілки в 1905 році, а також їх об'єднання з товариствами Г. Шульце-Делітча в 1972 році. Завдяки цьому вони не збанкрутували у кінці дев'ятнадцятого століття та забезпечили стабільність свого існування в сучасних ринкових умовах. Тому, вважаємо за

доцільне, використовуючи наукову працю М.І. Туган-Барановського «Соціальні основи кооперації», більш об'єктивно оцінити організаційно-методичну роль В. Хааза у розбудові кооперативного середовища.

Можна констатувати, що саме у період коли В. Хааз виконував функції президента Імперської спілки відбувалося формування її основних демократичних засад діяльності. Ці засади охарактеризував М.І. Туган-Барановський, проводячи порівняння принципів функціонування товариств Ф. Райффайзена і особливостей роботи кооперативів, що були членами Імперської спілки. Так вчений зазначає, що Імперська спілка сільськогосподарських товариств Німеччини, на відміну від принципів Ф. Райффайзена [7]:

- визнавала необхідність для товариства пайового капіталу і навіть достатньо значного;
- рекомендувала необмежену відповідальність для членів товариства, але допускала і обмежену відповідальність;
- не вважала за обов'язкове безоплатність служби для членів правління і наглядової ради;
- не підтримувала ідею недоторканості статутного фонду;
- її учасники мали більш спеціалізований характер діяльності, що проявлявся у делегуванні операцій із закупівлі і збуту окремим товариствам;
- надавала своїм членам повну свободу внутрішньо-організаційного будівництва і нічого їм не нав'язувала;
- мала децентралізовану систему управління, надаючи широкий простір своїм учасникам для самодіяльності.

Наведений перелік основоутворюючих засад функціонування товариств, що були членами координуючої організації, яку очолював В. Хааз, можливо і не можна прямо віднести до категорії «принципи». Разом із тим беззаперечним є той факт, що саме дякуючи такому трактуванню і, головне, використанню на практиці розглянутих базових організаційних й економічних постулатів було збережене та отримало якісно новий розвиток кооперативне середовище Німеччини і багатьох країн світу. Крім того це ще раз підкреслює заслуги В. Хааза щодо активно-позитивного впливу на цей процес.

Висновки. Узагальнюючи варто зазначити, що зародження кооперативного руху в селянському середовищі відбувалося за специфічних умов Німеччини середини дев'ятнадцятого століття. Поширення капіталістичних відносин у сільському господарстві супроводжувалося майновою диференціацією, руйнацією традиційних форм самоорганізації селянства і загальним погіршенням його умов життя. Не кращим у цей період було соціальне становище дрібних міських ремісників. За цих умов запропоновані ідеологами кооперації Ф. Райффайзеном, В. Хаазом і Г. Шульце-Делітчем нові форми взаємодопомоги і розвитку громадянського суспільства та принципи їх побудови були позитивно сприйняті широкими колами дрібновласницького населення як міста, так і села.

Переважаюча більшість середньозаможного селянства, менш пов'язаного із ринком великих міст і промислових районів, надавала перевагу товариствам Ф. Райффайзена і В. Хааза. Насамперед це зумовлювалось не обов'язковістю або мінімізованістю вступних і пайових внесків, відсутністю умови щодо застави майна та зорієнтованістю насамперед на забезпечення селян необхідними для розвитку ефективного господарства ресурсами.

Провідною рисою зазначеного типу кооперації виявилось прагнення до консолідації фінансових і господарчих можливостей вузького кола членів у межах корпоративно замкнених селянських організацій.

Натомість товариства Г. Шульце-Делітча поширились у середовищі тісно пов'язаних з ринком великих міст заможних селян. Останні прагнули з їх допомогою уникнути посередництва фінансового капіталу і у такий спосіб поліпшити власне матеріальне становище. Інтереси ж соціально-професійної групи, яку вони репрезентували (селянство), не відігравали у діяльності такого типу кооперативів великого значення. Відтак формування Г. Шульце-Делітча основну увагу приділяли не напрямку використання наданих ними кредитів, а оптимізації фінансових результатів діяльності товариства.

Визначальним загально-консолідуєчим фактором, що сприяв випереджаючому розвитку саме цих форм кооперації у Німеччині (Ф. Райффайзена, В. Хааза і Г. Шульце-Делітча), стало прагнення його учасників уникнути насамперед посередництва торговельного капіталу, перебравши на себе заготівлю і постачання продукції безпосередньо споживачу й самостійну закупівлю, а часто й виготовлення необхідних для споживання товарів та засобів праці [1]. Все це сприяло тому, що вирішення за своєю суттю різних задач учасниками кооперативного руху, які поділяли філософію принципів побудови об'єднань В. Хааза, Ф. Райффайзена і Г. Шульце-Делітча, крок за кроком наближало Німеччину до формування якісно нового середовища в якому головними орієнтирами є фаховість, інституційна спроможність, соціальна відповідальність, економічна й продовольча безпека та сталий розвиток суспільства.

1. *Зародження та розвиток сільськогосподарської кооперації в країнах Західної Європи (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – 2008. – № 13.*

2. *Коваленко С. Б. Сельскохозяйственная кредитная кооперация / С. Б. Коваленко, З. Н. Козенко. – М. : Финансы и статистика, 2005.*

3. *Крашенинников А. И. Кооперация в современном мире / А. И. Крашенинников – М. : Экономика, 1987.*

4. *Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения : [учеб. пос.] / А. П. Макаренко. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 1999.*

5. *Під європейським оберегом. За матеріалами книги «Райффайзен. Бачення, що підкорює світ» Герберта Матіса // Мій бізнес. – 2009. – № 5.*

6. *Ткач А. В. Сельскохозяйственная кооперация : [учеб. пос.] / А. В. Ткач – М. : [б.и.], 2002.*

7. *Туган-Барановський М. І. Соціальні основи кооперації / М. І. Туган-Барановський. – М. : Экономика, 1989.*

8. *Шкляр М. Ф. Экономика кредитных кооперативов : [учебн.] / М. Ф. Шкляр. – М. : Дашков и К, 2009.*